

19. Центральний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 141.
 20. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1-2.
 21. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 55.
 21. Там само. - Арк. 20,44.
 22. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К., 1981. - С. 203.
 23. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К., 1981. - С. 203.
 24. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1.- Спр. 71. - Арк. 8.
 25. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 313. - Арк. 5.
 26. Там само. - Арк. 6.
 27. Бут О. М. "Економічна контрреволюція" в Україні 20-30-і роки ХХ ст. : від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. - Донецьк, 2002. - С. 45.
 28. Бут О. М., Добров П. В. Указ. праця, С. 46.
 29. Бут О. М., Добров П. В. Указ. праця, С. 47.
 30. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 1422. - Арк. 3.
 31. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 313. - Арк. 4.
 32. Там само. - Арк. 5.
 33. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 1422. - Арк. 23.
 34. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К., 1981. - С. 205.
 35. Міські селища УСРР : зб. статистично-економічних відомостей. - Харків, 1929. - С. 6-10, 12.

M. Alfiorov

POPULATION OF DONBAS IN 1920–1926

In article consider the Donbas population changes in 1920-1926 years, in his storage quantity and other. Shown changes dynamics quantity of population in 1920, 1923, 1926 years. The conclusions on the nature of influence of political factoris into changes quantity of population, natural and mechanical increase.

Key words: Donbas, region, population, natural and mechanical increas e of population, quantity.

© М. Алфьоров

Надійшла до редакції 16.07.2009

УДК 94(477)"19"+323.1

РЕАЛІЗАЦІЯ МОВНИХ ПРАВ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО–КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (кінець 1980–х – 2000–ті рр.)

АНДРІЙ ШАЙХАТДІНОВ,

аспірант Донецького національного університету

У статті досліджено основні напрями діяльності національно-культурних товариств Донецької області в сфері відродження національних мов. Проаналізовані здобутки та проблеми у справі національного шкільництва, визначено особливості розвитку недільних шкіл.

Ключові слова: національні меншини, національно-культурні товариства, Донецька область, національна освіта.

Постановка проблеми. У процесі національно-культурного відродження чільне місце займає відродження рідної мови. І не випадковим є те, що етнічна самоорганізація меншин у Донецькій області завжди позначалася акцентуванням мовних аспектів етнічного буття. Мовне питання й зараз є одним із найактуальніших у діяльності національно-культурних товариств.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Політико-правові аспекти реалізації мовних прав етнічних меншин України досліджувалися в роботах провідних українських етнополітологів М. Шуль-

ги, Л. Нагорної, О. Майбороди, Ю. Римаренка, Л. Лойка, В. Єрмолової [1] та інших.

Вивчення процесу відродження національних мов меншин Донеччини наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. було важливим напрямом наукового пошуку Т. Болбат [2]. Становлення освітньої інфраструктури греків Донеччини висвітлено в монографії К. Балабанова і С. Пахоменка [3]. Низка дискусійних матеріалів із мовного питання вміщена на сторінках газети "Форум націй" - друкованого органу Конгресу національних громад України [4].

Метою статті є характеристика процесу реалізації

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

мовних прав етнічних меншин Донецької області в контексті діяльності національно-культурних товариств.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що досліджувана проблема має два аспекти: 1) питання вивчення, використання, розвитку мов етнічних меншин Донеччини (греків, євреїв, поляків, німців, вірмен, інших національностей); 2) питання російської мови, яка об'єктивно не може вважатися мовою лише російської меншини, адже значна частина населення області (і не тільки росіяни) саме її вважають рідною.

За переписом 2001 р. із 77 516 греків рідною російську назвали 70 737 (91,3 %) осіб. Російська є рідною мовою для 95,9 % євреїв, 88,7 % німців, 85,5 % білорусів, 77,5 % поляків, 73,9 % татар Донеччини. Більше того, із 2 744 149 українців Донеччини 1 612 243 (58,7 %) вважають російську мову рідною [5]. Питання російської мови всі роки незалежності України було відчутно заполітизованим і значно виходило за межі діяльності й компетенції громадських об'єднань російської меншини. Це повною мірою стосується й Донецької області. Ураховуючи це, ми залишили поза межами статті проблему статусу російської мови й громадсько-культурні та суспільно-політичні ініціативи, спрямовані на його підвищення.

Перепис 2001 р. зафіксував також посилення тенденції, що розвинулася ще за радянських часів: дуже низьким є відсоток тих, хто визнає рідною мову своєї національності. Виняток, зрозуміло з яких причин, складають лише росіяни, 98,6 % яких назвали рідною російську мову. Натомість лише 5,4 % греків визнали рідною грецьку. Мова своєї національності є рідною лише для 1,5 % євреїв, 4,8 % поляків, 4,1% німців, 10,4 % білорусів, 24,2 % татар [6]. Тому, вочевидь, громадські об'єднання етнічних меншин ставили за мету не стільки розширення ареалу застосування національної мови, скільки її збереження, залучення до неї носіїв етнічності і, насамперед, молоді.

Мови етнічних меншин Донеччини постійно перебували в центрі уваги місцевих громадських об'єднань уже від початку їх створення наприкінці 1980-х рр. У Донецькій області початку регіональної етнополітики можна вважати серпень 1987 р. Саме тоді бюро Донецького обкому КПУ прийняло ряд постанов, спрямованих на реалізацію національно-культурних запитів меншин [7]. Зауважимо, що відродження мов меншин Донеччини відбувалося одночасно з відродженням української мови в регіоні й обидва ці процеси знаходилися під контролем партійних органів. Причому спочатку обком КПУ намагався штучно підсилити цю синхронізацію, стримуючи ініціативи активістів української мови й відмовляючи їм у створенні самостійної організації. Так, за сприянням і рекомендацією обкому КПУ 28 січня 1989 р. на протигагу окремому Товариству української мови, яке постало 14 січня цього року, було створено Товариство рідної мови із секціями національних мов [8]. Така позиція, вочевидь, зумовлювала певним побоюванням радикалізації українського культурного руху та намаганням надати новій організації інтернаціоналістського характеру. Але активна діяльність Донецького Товариства української мови попри адміністративний та ін. тиск КПУ, а також реєстрація Донецького обласного ТУМ у центральних органах Товариства в Києві прискорила розпад Товариства рідної мови, створеного з ініціативи компартійної влади.

Утім, для інших національних меншин ця організація стала першою можливістю для консолідації на

офіційному рівні. Так, у 1989 р. як грецька та єврейська секції Товариства рідної мови були засновані Маріупольське міське товариство греків та Обласний Єврейський культурно-просвітницький центр "Алеф" (ОЄКПЦ). Обидві організації чільні позиції своїх статутів віддали питанням відродження рідної мови. І це не випадково - адже традиційно процеси етнокультурного ренесансу розпочинаються з підвищення уваги до мови. Стан занедбаності національних мов зумовлював актуальність цієї проблеми. Нарешті, мовний маркер був запропонований владою як основа для самоорганізації, оскільки національно-культурні товариства виникли передусім як товариства вивчення рідної мови. Отже, мовний аспект став головним чинником початкового етапу інституалізації етнічних меншин.

І греки, і євреї, зафіксувавши пріоритетність мовних питань, зіткнулися не тільки з проблемою катастрофічно низької розповсюдженості національних мов в етнічному середовищі. Неабияку складність являла собою та обставина, що й у грецькій, і в єврейській громаді існувало по декілька мов, які теоретично претендували на звання національних. У греків це були румейська та урумська - локальні мови, розповсюджені у греків Приазов'я, а також новогрецька мова. У євреїв - іврит та ідиш.

Після деяких вагань та консультацій партійних органів й освітян із представниками грецької громадськості в Приазов'ї стали створюватися групи та факультиви з вивчення новогрецької мови. Усього в 1991 р. у 9 школах 6 районів області функціонувало 19 факультативних груп із вивчення новогрецької мови [9].

Євреї Донеччини в статуті спочатку зафіксували компромісний варіант щодо мовного питання. Центр "Алеф" визначив основною метою - "сприяння вивченню, розвитку та використанню рідних мов усіх національностей, що мешкають у Донецькій області, зокрема мов ідиш та іврит" [10]. Згодом центр "Алеф" та інші єврейські організації області віддали перевагу вивченню та розвитку як національної мови - мови держави Ізраїль - івриту. Культурно-просвітницьке товариство "Хайфа", що сформувалося шляхом виходу групи осіб із центру "Алеф", на відміну від нього, спрямувало увагу на питання етнокультурного відродження євреїв у Донецькій області, але теж обрало іврит як національну мову [11].

Дещо інша ситуація була в німців Донеччини. Донецьке обласне об'єднання німців (ДООН) "Wiedergeburt" (Відродження) було створено 10 лютого 1990 р. Німецька громада області пов'язувала мовне питання з утворенням національної автономії [12]. Треба відзначити, що на відміну від мов євреїв та греків, німецька мова була презентовано певним чином в освітньому просторі й у допобудовану добу, адже її вивчали в середніх школах та ВНЗ як іноземну.

Безпосередня діяльність товариств щодо відродження національних мов відбувалася в таких напрямках - запровадження вивчення національної мови, створення елементів освітньої інфраструктури у вигляді факультативів, класів у загальноосвітніх школах та недільних шкіл; задоволення інформаційних потреб національною мовою; видання та поширення національномовної літератури.

Цілий ряд об'єктивних (кількісні показники меншини, характер мешкання, ступінь поширеності та збереження мови) та суб'єктивних (пріоритети етнічних лідерів, організаційні й фінансові можливості товариств, ступінь затребуваності національної мови

в середовищі меншин) зумовлювали різну кількісну і якісну динаміку процесів відродження мови у різних етнічних меншин. Найбільш повну мовно-освітню інфраструктуру створили греки. Вона включає вивчення новогрецької мови як предмета чи як факультативу в загальноосвітніх школах та підготовку вчителів новогрецької мови в Маріупольському державному гуманітарному університеті (МДГУ), де в 2002 р. був утворений єдиний в Україні факультет грецької філології. Саме МДГУ спільно з усеукраїнським громадським об'єднанням грецької меншини - Федерацією грецьких товариств України (ФГТУ) - є головними ініціаторами та рушійними силами розвитку грецької національної освіти. Програми розвитку національної освіти, що складала Федерація, починаючи з другої половини 1990-х рр., реалізовувалися за підтримки цілого ряду зацікавлених установ як в Україні, так і в Греції.

Статистичні дані свідчать про зростання кількості грецьких факультативів і класів у масштабах України й Донецької області зокрема. У 1995 р. в Донецькій області 1200 осіб вивчало новогрецьку мову, у 1997 р. - уже 1941 особа. У першій половині 2000-х рр. завдяки цілеспрямованим зусиллям Федерації грецьких товариств України й фінансовій допомозі Греції вдалося поширити вивчення новогрецької мови як дисципліни навчального плану. Так, якщо в 2000/2001 н. р. в області новогрецьку мову вивчали як предмет 1778 учнів у 11 школах, як факультатив - 2696 учнів у 55 школах, то вже в 2002/2003 н. р. ситуація дещо змінилася на користь вивчення новогрецької як обов'язкового предмета. У 2008-2009 навчальному році в Донецькій області вивчали новогрецьку мову як дисципліну 2982 учні в 14 школах, як факультатив - 1554 учні в 39 школах.

Практика проведення предметних олімпіад із новогрецької мови Федерацією грецьких товариств України, на думку представників відділу у справах національностей та міграції Донецької облдержадміністрації, заслуговує на увагу та служить прикладом для ознайомлення та впровадження в інших регіонах держави. Щорічно в олімпіадах на знання мови, історії та культури греків беруть участь 500-700 школярів із різних областей України [13].

Іврит вивчається на Донеччині переважно факультативно. Кількість учнів протягом першої половини 2000-х рр. становила приблизно 290-300 осіб [14]. Якщо вивчення новогрецької більш інтегровано в загальноосвітню систему, вивчення івриту зосереджено в приватних закладах. Створення таких установ бере свій початок із кінця 1990-х - початку 2000-х рр. Саме в такому закладі - вищій духовній семінарії - єшива "Томхей Тмімім" (40 слухачів на 2006 р.) іврит вивчається як предмет. До вступу в семінарію готує середній спеціальний навчальний заклад "Теплий дім" "Єшива - ктана". Також працює загальноосвітня школа I-III ступенів "Ор Менахем" із вивчення івриту, національної музики та традицій, у якій навчається 305 учнів [15]. Із 1998 р. лекційну роботу проводить Донецький Народний університет єврейської культури, що має лекторії не тільки в обласному центрі, а й Макіївці, Горлівці, Маріуполі тощо.

Польську мову на території Донецької області факультативно вивчають у загальноосвітніх школах №№ 14, 17, 68 м. Донецька, № 34 м. Макіївка та Донецькому технічному коледжі. Протягом 2000-х рр. спостерігається тенденція поступового збільшення бажаючих вивчати польську мову. У 2002/2003 н. р. існувало 4 класи, у яких навчалося 36 учнів, а в 2003/2004 н. р. кількість класів збільшилася до 6, а учнів -

до 75 [16]. Ряд вищих навчальних закладів, а саме: Донецький державний університет управління, Донецький національний технічний університет, Донбаська національна академія будівництва та архітектури (м. Макіївка), Маріупольський державний гуманітарний університет та Приазовський державний технічний університет (м. Маріуполь) мають факультативні групи з вивчення польської мови.

Створення недільних шкіл було одним із пріоритетних освітніх ініціатив громадських об'єднань етнічних меншин. Адже в таких школах не тільки вивчається національна мова, але й відбувається важливий процес усвідомлення дітьми своєї належності до етнонаціональної спільноти. Натомість протягом довгого часу такі навчальні заклади не мали статусу юридичної особи. Згідно з чинним законодавством, право створювати та фінансувати недільні школи мають винятково органи місцевого самоврядування. У зв'язку з утратою національно-культурними товариствами права на участь у виборах на місцях може скластися так, що відстоювати в міськрадах їх інтереси та права на рідну мову, у т. ч. у формі діяльності недільних шкіл буде нікому.

Вивчення національних мов на курсах при товариствах було поширеним наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. Воно мало переважно аматорський характер і з кінця 1990-х через низьку затребуваність значно скорочується. Але для нечислених меншин зі слабо розвинутою культурною інфраструктурою саме така форма залучення до національної мови є єдино можливою.

Сьогодні головною проблемою мовно-освітнього розвитку меншин Донеччини (крім, напевне, греків та євреїв, що мають розвинуті та плідні контакти з етнічними батьківщинами) є труднощі фінансового характеру, що стоять на заваді створенню закладів або й груп із вивчення національної мови. Водночас слід сказати, що, крім росіян, жодна етнічна меншина Донеччини не має національної школи в повному розумінні, тобто загальноосвітньої школи із закінченням циклом навчання національною мовою, як то було за часів "коренізації" в 1920 - першій половині 1930-х рр.

Суттєво актуалізувала проблему мовних гарантій для етнічних меншин ратифікація в 2003 р. Верховною Радою України Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Відділ у справах національностей та міграції Донецької облдержадміністрації контролює мовні питання та регулярно звітує щодо виконання положень хартії. Утім, в українських та донецьких регіональних реаліях Хартія перетворилася на інструмент політичної боротьби під гаслом захисту російської мови. При перекладі документу українською його сутність була істотним чином перекошена. Фактично український законодавець спрямував Європейську хартію на захист не стільки зникаючих мов, скільки мов основних і досить численних національних меншин [17]. У ст. 2. Закону України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" перелічуються саме не мови, а меншини - білоруська, гагаузька, грецька, єврейська, російська тощо (усього 13 мов). Але предметом Хартії є мови, а не меншини. І саме ті мови, які можуть зникнути з мовної карти Європи, інші регіональні й міноритарні мови, їх підтримка. Адже хартія, це своєрідна "червона книга" зникаючих мов. Автентичний базовий термін Хартії "regional or minority languages" (англ.) ("*langues regionales ou minoritaires*" (фр.) був неправильно перекладений як

"регіональні мови або мови меншин". Його правильним українським аналогом є "регіональні або міноритарні мови", тобто мови, що використовуються в певному регіоні і є менш поширеними, ніж інші в межах певного регіону. У Хартії не йде мова про запровадження особливих охоронних заходів стосовно мов усіх без виключення меншин у країні. Усупереч меті автентичної Хартії, її український варіант не згадує такі мови, як караїмська, кримчацька, ромська, носії яких живуть в Україні. Називаються грецька та єврейська меншина, але незрозуміло, яку мову цих меншин захищає Закон - урумську, румейську, новогрецьку - для греків, ідиш чи іврит для євреїв?

Видання й поширення літератури національною мовою є найменш задіяною ділянкою роботи національно-культурних товариств у мовному питанні. Вочевидь, дається взнаки фінансова складність видавничої справи. Для тих меншин (греки, євреї), які мають відповідні можливості, постає інша проблема - низький ступінь розповсюдженості національних мов, а отже, незначна затребуваність подібних видань.

Висновки

Питання відродження національної мови постійно перебували в центрі уваги громадських об'єднань етнічних меншин Донецької області вже з самого початку їх організації наприкінці 1980-х рр. Створення елементів національного шкільництва в різних формах (класи, факультативи, недільні школи, приватні навчальні заклади); видання національною мовою літератури були основними напрямками діяльності в справі відродження національних мов. Особливо активними були національно-культурні товариства греків та євреїв. Становлення мовно-освітньої інфраструктури цих меншин багато в чому відбувалося за допомогою державних та громадських інституцій етнічної Батьківщини. Серед актуальних проблем сучасного стану реалізації мовних гарантій етнічних меншин Донеччини слід назвати перетворення Європейської хартії національних мов та мов меншин із механізму захисту зникаючих мов на інструмент політичної боротьби під гаслом захисту російської мови; відсутність будь-яких елементів підтримки мовного середовища громадських об'єднань нечисленних меншин Донеччини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шульга М. Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики / М. Шульга // Проекты законов о языках - экспертный анализ. - К., 2000. - С. 7-22; Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. - К., 2005. - 315 с.;

Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширення толерантності в поліетнічному суспільстві / О. Майборода. - К., 2002. - С. 9-40; Римаренко Ю. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. Римаренко. - Л., 1995. - 272 с.; Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л. Лойко. - К., 2005. - 634 с.; Ермолова В. Современные реалии и системный подход к решению проблем удовлетворения этнокультурных потребностей // Права людини в поліетнічному суспільстві [упоряд. А. Савченко]. - К., 2004. - С. 127-131.

2. Болбат Т. Национальный вопрос в деятельности общественных объединений Донбасса: (вторая половина 80-х - начало 90-х годов) / Т. Болбат : дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. - Донецьк, 1993. - 317 с.

3. Балабанов К. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. / К. Балабанов, С. Пахоменко. - Маріуполь, 2006. - 260 с.

4. Вискуб С. Мовне питання: боротьба за права меншин чи за голоси виборців? // Форум націй. - 2005. - № 11 (42); Кот С. Мовна хартія: на Захід чи на Схід? // Форум націй. - 2006. - № 10 (53); Кулик В. "Регіональний" закон про українську двомовність // Форум націй. - 2007. - № 1 (56).

5. Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Державний комітет статистики України. Донецьке обласне управління статистики. - Донецьк, 2003. - С.11.

6. Там само.

7. Держархів Донецької області. - Ф. 326, оп. 136. - Спр. 187. - Арк. 19-20.

8. Среди нерешенных проблем: Информация о заседании правления Общества родного языка // Комсомолец Донбасса. - 1989. - 4 марта.

9. ДАДО. - Ф. 326, оп. 139. - Спр. 120. - Арк. 109.

10. Особистий архів Т. В. Болбат. Устав Областного єврейського культурно-просвітительського центру "Алеф", 1990 г.

11. Там само. Матеріали про єврейську громаду Донецької області.

12. Болбат Т. Указ. праця. - С. 148.

13. Поточний архів відділу у справах національностей Донецької облдержадміністрації. Інформаційно-аналітичні матеріали 2007 р. Етномовна ситуація та задоволення освітніх потреб національних меншин. Новогрецька мова.

14. Там само. Відомості про вивчення мов національних меншин в закладах освіти Донецької області (факультативно). Іврит.

15. Там само. Інформація щодо виконання положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин на території Донецької області. Іврит.

16. Там само. Мережа недільних національних шкіл Донецької області.

17. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України. - С. 377.

A. Shaykhatdinov

THE LANGUAGES RIGHTS REALIZATION IN THE ACTIVITY OF NATIONAL AND CULTURAL SOCIETIES IN DONETSK REGION (THE LATE 1980-s – 2000-s)

The article deals with the main trends of the activity of national and cultural societies in Donetsk Region in the field of the revival of national languages. The achievements and problems of national education have been analyzed, the features of the Sabbath schools development have been determined.

Key words: national minorities, national and cultural societies, Donetsk Region, national education.

© А. Шайхатдінов

Надійшла до редакції 6.07.2009

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.